

ЛИТВИНЕНКО Є. В.,
PhD здобувач,
викладач-стажист кафедри кримінально-
правових дисциплін та судочинства
(Навчально-науковий інститут права
Сумського державного університету)

СУГОНЯКО А. О.,
студентка III курсу
(Навчально-науковий інститут права
Сумського державного університету)

УДК 347.91

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.6.15>

РОЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ ЗАГАЛЬНОПРАВОВИХ ПРИНЦИПІВ У РОЗВИТКУ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА

Дослідження загальноправових принципів в цивільному процесуальному праві набуває актуальності через те, що принципи цивільного судочинства є критично важливими, оскільки вони необхідні для поліпшення роботи судових органів. Суворе дотримання цих принципів та їх практична реалізація є ключовою запорукою захисту прав, свобод і інтересів особи. Принципи цивільного процесу відображають погляди законодавця на характер і зміст сучасного судочинства, особливо у вирішенні цивільних справ судами.

У статті проаналізовано понятійний апарат ключових понять, таких як «принципи» та «принципи права», зроблений особливий акцент на їхнє застосування у цивільному процесі. Висвітлено традиційну класифікацію принципів цивільного процесу, виділяючи загальноправові, міжгалузеві і галузеві принципи, що дозволяє розуміти комплексність питання.

Охарактеризувавши роль та значення загальноправових принципів у розвитку цивільного процесуального права, виявляє нагальну проблему щодо відсутності консенсусу серед авторів у визначенні цих принципів. Зокрема, висвітлюється, як відсутність чіткої законодавчої регламентації загальноправових принципів може призводити до неоднозначного тлумачення та різного їх застосування у практиці судочинства, що створює важливий контекст для подальших досліджень. Також розглянуто не менш значимі загальні принципи, зокрема принцип верховенства права, гуманізм, законність, справедливість та демократизм.

Використовуючи системний підхід, впроваджується концептуальний аналіз, щоб висвітлити взаємозв'язок між теоретичними концепціями та конкретною судовою практикою. Зазначається, що це дослідження не лише сприяє систематизації теоретичних знань, але і розкриває практичні аспекти реалізації загальноправових принципів у цивільному процесі.

Приходимо до висновку, що стаття вносить суттєвий внесок у розуміння ролі та значення загальноправових принципів у цивільному процесу, забезпечуючи обґрунтовані аргументи та висновки, які можуть слугувати основою для подальших досліджень та реформ у галузі цивільного судочинства.

Ключові слова: загальноправові принципи, принцип верховенства права, принцип гуманізму, принцип законності, принцип справедливості, принцип демократизму.

Lytyunenko Ye. V., Suhoniako A. O. Role and significance of general legal principles in the development of civil procedural law

The study of general legal principles in civil procedural law becomes relevant due to the fact that the principles of civil justice are critically important, as they are necessary for improving the work of judicial bodies. Strict adherence to these principles and their practical implementation is a key guarantee of protecting the rights, freedoms and interests of a person. The principles of civil procedure reflect the legislator's views on the nature and content of modern judicial proceedings, especially in the resolution of civil cases by courts.

The article analyzes the conceptual apparatus of key concepts such as «principles» and «principles of law», with special emphasis on their application in civil proceedings. The traditional classification of the principles of the civil process is highlighted, distinguishing general law, inter-branch and branch principles, which allows to understand the complexity of the issue.

Having characterized the role and significance of general legal principles in the development of civil procedural law, he reveals an urgent problem regarding the lack of consensus among authors in defining these principles. In particular, it is highlighted how the lack of clear legislative regulation of general legal principles can lead to ambiguous interpretation and their different application in judicial practice, which creates an important context for further research. No less significant general principles are also considered, in particular the principle of the rule of law, humanism, legality, justice and democracy.

Using a systematic approach, a conceptual analysis is implemented to highlight the relationship between theoretical concepts and specific judicial practice. It is noted that this study not only contributes to the systematization of theoretical knowledge, but also reveals the practical aspects of the implementation of general legal principles in the civil process.

We conclude that the article makes a significant contribution to the understanding of the role and importance of common law principles in the civil process, providing sound arguments and conclusions that can serve as a basis for further research and reforms in the field of civil justice.

Key words: *general legal principles, principle of the supremacy of law, principle of humanism, principle of legality, the principle of justice, principle of democratization.*

Вступ. Вивчення загальноправових принципів цивільного процесуального права є важливою складовою для розуміння, розвитку та забезпечення ефективності судових систем. Принципи виступають як основа, на якій ґрунтуються норми та процедури цивільного процесу та визначають основні принципи справедливості, рівності та законності. Одним із головних завдань цивільного процесу є забезпечення справедливості вирішення спорів. Загальноправові принципи, такі як принцип рівності сторін та право на об'єктивний розгляд, гарантують, що судовий процес буде справедливим для всіх учасників.

Вивчення цих принципів сприяє формуванню правової культури в суспільстві. Люди, які розуміють основи правосуддя, стають більш освіченими та відповідальними громадянами. Це сприяє стабільності правового середовища та дотриманню правил у суспільстві. На сьогодні немає єдиної думки с приводу ролі та значення загальноправових принципів та їх понятійного апарату, тому вважаємо дане питання актуальним та важливим для підвищення довіри громадян до судової системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наразі тема принципів цивільного процесу є вкрай популярною та є предметом досліджень для численних вчених, таких як А. Борицова, М. Логвиненко, Н. Голубева, О. Донченко, Д. Савенко та інших.

Постановка завдання. Метою статті є характеристика принципів, створення загальноприйнятної концепції, яка об'єднає різні точки зору та врівноважить їхні різноманітні значення.

Результати дослідження. Будь-яка галузь права в усіх країнах світу будується на принципах. У загальноприйнятому розумінні це базові основи, невід’ємні вимоги, що встановлюються для учасників суспільних відносин з метою узгодження індивідуальних, групових та загальногромадських інтересів. Це можна розглядати як систему, в межах якої розвивається правове поле, і водночас як напрямок, що визначає подальший шлях його розвитку.

Латинському значенню слова «принцип» (*principium*) відповідають такі терміни, як «початок», «першоджерело». За словниками термін «принцип» загалом описується як основна, найбільш загальна, вихідна точка або правило, яке визначає природу та соціальне значення явища, його спрямованість та ключові властивості [1, с. 47–48].

Визначення поняття «принципи права» науковці трактують по-різному, але загалом можна сказати, що це відправні ідеї, які виражають закономірності та формують основні риси права, є універсальними, мають вищу імперативність і загальнозначимість.

Усі принципи права мають свої особливості. Вони є нормативно-регулятивними, всезагальними, обов’язковими, об’єктивно-обґрунтованими, історичними та ідейно-політичними категоріями. Вони регулюють та захищають суспільні відносини, слугуючи опорою для правових норм. Це самостійна юридична категорія, відрізняється імперативністю та безумовністю, відображає закономірності суспільства. Принципи права узгоджують систему юридичних норм та забезпечують цілісність правового регулювання суспільних відносин, об’єднуючи інституції юридичної системи [2, с. 43–44].

Переходячи безпосередньо до принципів цивільного судочинства, необхідно зазначити те, що вони мають нормативний характер, тобто закріплені у законі. Так, більша частка принципів цивільного процесуального права визначена, насамперед, у Конституції України [3], Законі України «Про судоустрій і статус суддів» [4] та у Цивільному процесуальному кодексі України (далі – ЦПК України) [5]. Ці законодавчі акти встановлюють взаємопов’язану систему принципів, кожен з яких відіграє важливу роль у цілому цивільному судочинстві або на окремих етапах судового процесу.

Однак, згідно з ч. 4 ст. 129 Конституції України, закон може встановлювати й інші засади судочинства. Відсутність чіткого закріплення принципів цивільного процесу у законодавстві призвело до того, що їх концепція сформувалася в науці цивільного процесуального права. Це призвело до дисбалансу в цьому питанні через пасивність законодавця та активність вчених [6, с. 44].

Варто звернути увагу на класифікацію принципів, яка має декілька варіантів, але традиційним і домінуючим є поділ на три групи: загальноправові, міжгалузеві і галузеві принципи [7, с. 17]. На нашу думку, даний поділ є універсальним та доречним у застосуванні у практичній та науковій діяльності. Для більш повного та всебічного аналізу питання вбачаємо необхідним охарактеризувати та розмежувати зазначені групи.

Отже, перша група у цій класифікації це загальноправові принципи. Вони притаманні праву в цілому, тобто всім галузям та інституціям. До цієї групи принципів належать принцип верховенства права; гуманізму; законності; справедливості; демократизму. Науковці К. Некіт та О. Басай до цієї групи відносять також принцип рівноправності суб’єктів та принцип реальності і гарантованості суб’єктивних прав та обов’язків (тобто цивільні права та обов’язки існують у нерозривній єдності) [8, с. 32].

Друга група це міжгалузеві принципи, підтримуючи думку Н. Голубевої, зазначимо, що вони поєднуються між собою, а саме це стосується цивільного та господарського процесуального права. До них дослідниця віднести наступні: здійснення правосуддя лише судом; незалежність суддів і підкорення їх лише закону; рівність усіх учасників процесу перед законом і судом; поєднання колегіального та одноособового складу суду при розгляді справ; гласності та інші принципи.

Третя група це галузеві принципи, вони є більш вузькі та специфічні, які притаманні лише цивільному процесуальному праву. Сюди варто віднести: принципи процесуальної рівноправності сторін та диспозитивності. Проте вони також зустрічаються у в адміністративному процесі. Через що виникає дискусія про віднесення їх до міжгалузевих принципів [9].

Безпосереднім предметом цього дослідження є загальноправові принципи цивільного процесуального права, тому пропонуємо детальніше їх дослідити.

Принцип верховенства права в Україні закріплений в Конституції, зокрема у статті 8. Цей принцип визначає, що Конституція має найвищу юридичну силу, а всі закони та інші нормативно-правові акти повинні відповідати їй. Норми Конституції України мають особливе значення, оскільки вони надають можливість громадянам захищати свої конституційні права в суді безпосередньо на підставі Конституції.

Згідно зі статтею 129 Конституції, судді, вирішуючи справи, повинні керуватися верховенством права, а отже, при вирішенні цивільної справи, не може виносити рішення, яке суперечить Конституції. Конституційний Суд України, як єдиний орган, що має повноваження офіційно тлумачити Конституцію, у своєму рішенні від 02.11.2004 № 15-рп/2004 відзначив, що верховенство права представляє собою переважання ролі правових норм у суспільстві. Виконання принципу верховенства права передбачає від держави впровадження його у процес правотворчості та застосування законів, що включають в себе основні принципи соціальної справедливості, свободи, рівності тощо [10].

Приклад використання верховенства права можна знайти у рішенні Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Дорошко Ольги Євгенівни та інших. Заявники аргументували порушення своїх конституційних прав через відмову касаційної інстанції розглядати справу у зв'язку з її малозначністю. Суд визнав пункти 1, 5 частини шостої статті 19 неконституційними, підкреслюючи важливість гарантування права на судовий захист у малозначних спорах та підтримуючи принцип верховенства Конституції. Це рішення свідчить про визнання та захист фундаментальних прав громадян через дотримання принципу верховенства права в правовій системі [12].

Таким чином можемо сказати, що принцип верховенства права – це принцип, згідно з яким влада та суспільство повинні діяти в межах закону, і правові норми мають переважати над владними рішеннями та іншими аспектами суспільного життя. Цей принцип передбачає, що жодна особа, установа чи орган не знаходиться поза сферою впливу закону, і всі дії та рішення повинні відповідати встановленим правилам та нормам, щоб забезпечити справедливість, рівність та законність в суспільстві.

Не менш важливим принципом у цивільному процесуальному праві є принцип гуманізму. На думку С. Чеботарьова гуманізм розуміється як ціннісний принцип світоглядного характеру і одночасно як принцип права, що відображає відношення до людини як найвищої соціальної цінності [13].

В. Косович слушно зауважує про співвідношення термінів «верховенство права» і «гуманізм». На його думку ці принципи використовуються в науковій літературі як окремі, так і паралельні поняття. Проте визначення змісту цих термінів вказує на їхню єдність, оскільки обидва вони відображають необхідність визнання пріоритету невід'ємних прав і свобод людини та громадянина у сфері юридичного регулювання суспільних відносин. Автор наголошує, що принцип гуманізації права полягає в поступовому включенні загальнолюдських принципів права в норми правового порядку. Це означає розширення законодавчого визначення основних прав людини та підвищення рівня соціальної справедливості у сфері юридичного регулювання [14, с. 5].

Оскільки цивільне процесуальне та матеріальне право невід'ємно пов'язані, слід зазначити компоненти принципу гуманізму у сфері цивільного права, які визначені в Цивільному кодексі України. Серед них – неприпустимість свавільного втручання в особисте життя людини, недопустимість безпідставного позбавлення права власності, свобода укладання договорів, вільна підприємницька діяльність, судовий захист права та інтересів, справедливість, добросовісність, розумність і інші [15, с. 176].

Приходимо до висновку, що принцип гуманізму в контексті цивільного судочинства визначається стремлінням до людяності та захисту прав і інтересів осіб, залучених до цивільного судового процесу. Цей принцип відображає основні цінності, такі як повага до гідності людини, справедливість і рівність перед законом.

Принцип законності тісно пов'язаний з принципом верховенства права, хоча вони не є тотожними. Зазначений принцип виступає основою для застосування інших принципів, таких як гуманізм, незалежність суддів, справедливість та інші. А. Ендін визначає категорію «законність» як режим, принцип і метод функціонування держави і суспільства. Це ґрунтується на реальному верховенстві закону, правомірній реалізації норм права усіма учасниками правових відносин з метою гарантованості прав і свобод особистості [16, с. 381].

Науковиця Н. Голубева [9] визначає дві головні особливості принципу законності у сфері цивільного процесу. По-перше, суд зобов'язаний коректно застосовувати закони матеріального права до конкретних ситуацій у процесі вирішення справ. По-друге, правосуддя не може бути здійснене без дотримання встановлених норм процесуального права. Уся робота суду підпорядкована чинному цивільному процесуальному законодавству і здійснюється відповідно до визначених ним процедур. Забезпеченням принципу законності є контроль вищих судів, право учасників справи оскаржувати судові рішення і заходи захисту та відповідальності.

Також законодавством України передбачені дії, коли відсутня норма, яка могла б вирішити справу. В такому випадку суд використовує закон, який регулює подібні ситуації (аналогія закону), а в разі його відсутності – виходить із загальних принципів законодавства (аналогія права) [5]. Прикладом практичного застосування цих положень є практика Верховного Суду України. Так, у постанові Верховного Суду від 8 червня 2022 року у справі № 2-591/11 [11], висвітлено важливість та роль інституту аналогії закону і аналогії права у українському законодавстві та судовій практиці.

Таким чином, додержання законності в судочинстві вимагає від усіх учасників процесу строгого виконання вимог всіх інших принципів цивільного судочинства. Це означає, що законність має бути забезпечена не лише у роботі суду, а й у діях всіх учасників правовідносин.

Наступним хочемо розглянути такий основоположний принцип цивільного судочинства, як принцип справедливості. О. Павлишин розглядає справедливість як загальногалузевий принцип, який виступає моральним орієнтиром у процесах формування правових норм, забезпечення правопорядку та застосування права. Відзначається, що справедливість не обмежується лише рамками правових норм і може виявлятися в різних сферах суспільства [17, с. 211].

Поняття справедливості стосується не лише законодавства та судочинства, а й правового поля в цілому. Справедливість є необхідним елементом та невід'ємною характеристикою правосуддя. Це відображається у кількох аспектах: 1) у визначенні законності, яке акцентує на ролі права у суспільстві; 2) у розгляді справ судом, де справедливість є ключовим принципом; 3) у меті процесуального законодавства; 4) у судових рішеннях, які відображають захист прав та інтересів суспільства; 5) у визначенні ефективності й легітимності діяльності судової влади.

Україна є однією з країн, від яких надходить найбільше звернень до Європейського суду з прав людини, основні претензії стосуються недоліків у забезпеченні справедливого судового розгляду. Здійснення права на справедливий судовий процес неможливе без створення умов для всебічного вирішення справи та надання можливості сторонам і учасникам справи ефективно представляти та досліджувати докази, які необхідні для встановлення обставин справи найбільш зручним та ефективним способом.

Європейський суд з прав людини неодноразово наголошує про необхідність дотримання принципу справедливості українськими судами. Зокрема, Європейський суд з прав людини наголошує увагу на дотриманні засад незалежності суддів і судів, прямо посилаючись на положення Європейської Конвенції з прав людини. Конвенція гарантує кожному право на справедливий розгляд його справи, що забезпечується, передовсім, незалежним і безстороннім судом [18].

Узагальнюючи, варто сказати, що важливість дотримання принципу справедливості в цивільному процесі полягає у забезпеченні рівноправ'я, захисті прав сторін, підтримці

довіри громадян до судової системи та забезпеченні ефективного та справедливого вирішення справ.

Переходячи до останнього принципу – демократизму – слід зауважити, що цей термін вживається не тільки в контексті судочинства, а й в контексті державного ладу в цілому. Аналогічно до нього цей принцип трактується як воля та рівність усіх людей в своїх правах та гідності.

Конституцією України, а саме статтею 24, гарантується рівність всіх громадян перед законом, незалежно від різноманітних характеристик, таких як раса, колір шкіри, політичні чи релігійні переконання, стать, етнічне й соціальне походження, фінансовий статус, місце проживання, мовні або інші характеристики. Це також охоплює визнання рівності у правах, свободах і обов'язках іноземців порівняно з громадянами України, за винятками, передбаченими Конституцією, законами або міжнародними угодами України (відповідно до статті 26 Конституції). Ці положення забезпечують рівність перед законом для всіх громадян України та визнають важливість захисту прав і свобод кожної особи незалежно від їхніх особистих характеристик [3].

Однією з ознак демократизму є відкритість та прозорість. Через це цивільно-процесуальне законодавство дозволяє для будь-кого бути присутнім у відкритому судовому засіданні. Прозорість у роботі суду сприяє підвищенню довіри до юстиції, дозволяє громадськості спостерігати за процесом, що робить його більш об'єктивним та демократичним [5], [9, с. 104].

Принцип демократизму простежується як наскрізний лейтмотив у структурі Цивільного процесуального кодексу, де він не лише визначає основні засади взаємодії в судовому процесі, але й активно впливає на процедурні права та обов'язки сторін та суду. Варто відзначити, що демократизм у контексті даного нормативно-правового акту не тільки становить основоположний принцип, але й виконує роль орієнтира, що направляє розвиток судочинства. Права сторін визначаються як невід'ємна складова демократичного судочинства, а саме гарантія доступу до правосуддя, право на захист та можливість висловлювати свої думки і аргументи в судовому процесі забезпечують взаємну рівність та участь усіх сторін у вирішенні спору (ч. 1 ст. 43 ЦПК) [5]. Що стосується обов'язків суду, то вони висвітлені у Законі України «Про судоустрій та статус суддів» в якому у ст. 2, ст. 9, ст. 11 зазначено, що судова система, як складова державної влади, повинна діяти відкрито, прозоро та ефективно [4].

Таким чином, принцип демократизму у цивільному судочинстві визначається прозорістю, участю та рівноправ'ям у процесі вирішення цивільних справ. Основні аспекти цього принципу в контексті цивільного судочинства включають: доступність і відкритість; участь громадян; рівноправ'я та недискримінація; залучення суспільства; гнучкість і адаптивність; прозорість роботи суду. Вони покликані забезпечити справедливість та довіру до судової системи.

Висновки. Проведене дослідження допомогло прийти до висновку, що всі принципи цивільного процесу, включаючи загальноправові, становлять важливий фундамент для повноцінного функціонування цивільного судочинства. Ці принципи взаємодіють та взаємопов'язані, впливаючи один з одного. Вони закріплені у правових нормах, але наукова спільнота продовжує виділяти нові принципи на основі вже існуючих. Завдяки аналізу законодавства та думок інших науковців, вдалося сформулювати конкретні визначення та тлумачення основних понять у даній тематиці.

Суди різних інстанцій часто використовують загальноправові принципи при вирішенні складних цивільних справ. Це свідчить про важливість та універсальність цих принципів у правовій системі, що сприяють справедливості розгляду справи та врахуванню різноманітності інтересів сторін. Зокрема, слід акцентувати значення загальноправових принципів у цивільному процесуальному праві та розглядати можливі напрямки їхнього застосування в майбутньому, а також тлумачення значення принципів для ефективного їх застосування.

Важливим завданням для правової доктрини є постійне дослідження даного питання, виявлення прогалин в законодавстві, а також висвітлення рішень для їх виправлення та застосування практики використання загальноправових принципів при вирішенні судової справи.

Список використаних джерел:

1. Прийма С. Поняття принципу в аспекті співвідношення з суміжними категоріями. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2014. № 28. С. 48–55. URL: <https://dbms.institute/files/dbms/28.pdf> (дата звернення: 01.11.2023).
2. Колодій А. Принципи права: генеза, поняття, класифікація та реалізація. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 42–46. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/63807> (дата звернення: 01.11.2023).
3. Конституція України : від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 01.11.2023).
4. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII : станом на 19 жовт. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 01.11.2023).
5. Цивільний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV : станом на 18 жовт. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 01.11.2023).
6. Борисова А., Логвиненко М. Принципи цивільного процесу як єдина цілісна система. *Правові новели*. 2016. № 2. С. 42–46. URL: http://www.legalnovels.in.ua/journal/2_2016/10.pdf (дата звернення: 01.11.2023).
7. Кройтор В. Система принципів цивільного процесуального права. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2008ю № 42. С. 15–22. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2008_42_4 (дата звернення: 01.11.2023).
8. Некіт К. Г., Басай О. В. Методологічне значення засад цивільного законодавства. *Часопис цивілістики*. 2014. Вип. 17. С. 30–34. URL: <http://hdl.handle.net/11300/8154> (дата звернення: 01.11.2023).
9. Голубева Н. Поняття та система принципів цивільного процесуального права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. № 53. С. 103–113. URL: [https://eprints.cdu.edu.ua/1992/1/djolos\)apdp_2010_53.pdf#page=103](https://eprints.cdu.edu.ua/1992/1/djolos)apdp_2010_53.pdf#page=103) (дата звернення: 01.11.2023).
10. Рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 № 15-рп/2004 у справі про призначення судом більш м'якого покарання. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text>
11. Довгерт А. Дія принципу верховенства права у сфері приватного права. *Університетські наукові записки*. 2007. № 2. С. 83–89. URL: <http://old.univer.km.ua/visnyk/1289.pdf> (дата звернення: 01.11.2023).
12. Другий сенат розглянув дві справи за конституційними скаргами Дорошко О.Є., Кушаби І.П. та Тригуб Н.С. на відкритій частині пленарних засідань | Конституційний Суд України. *Конституційний Суд України | Офіційний вебсайт*. URL: <https://ccu.gov.ua/novyna/drugyy-senat-rozglyanuv-dvi-spravy-za-konstytuciyunymy-skargamy-doroshko-oye-kushaby-ip-ta> (дата звернення: 26.12.2023).
13. Чеботарьов С. Гуманізм як принцип права України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. № 65. С. 206–210. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/5837/Chebota%20guman.pdf?sequence=1> (дата звернення: 01.11.2023).
14. Косович В. Принципи права, принципи правотворчості та принципи у нормативно-правових актах. *Вісник Львівського університету*. 2016. № 63. С. 3–9.
15. Донченко О. Гуманізм як принцип правотворчості: теоретико-правові засади. *Виклики юридичної науки та освіти: досвід країн ЄС та впровадження в Україні*. 2020. С. 170–189. URL: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-007-0-10> (дата звернення: 26.12.2023).

16. Муравенко О. Особливості правової природи принципу законності. Публічне право. 2012. № 2(6). С. 380–385.

17. Павлишин О. Справедливість як правова цінність. *Science, theory and practice : International scientific and practical conference*, м. Токуо, 8–11 черв. 2021 р. С. 210–212.

18. Дроздов О., Дроздова О. Незалежність правосуддя: який вектор розвитку для України дає практика єспл. *Практика єспл. український аспект*. URL: <https://www.echr.com.ua/nezalezhnist-pravosuddya-yakij-vektor-rozvitku-dlya-ukraïni-daye-praktika-yespl/> (дата звернення: 26.12.2023).

